

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

4^ο διεθνές επιστημονικό συνέδριο

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΗΜΕΡΑ:

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Αθήνα, 10-11 Νοεμβρίου 2011

**Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΩΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ
ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ
ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΕΝ ΜΕΣΩ ΚΡΙΣΗΣ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

Σοφία Αδάμ, Υποψήφια Διδάκτωρ,

Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης,

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης,

Ερευνήτρια στο Παρατηρητήριο Κοινωνικών,

Οικονομικών/Δημοσιονομικών Εξελίξεων,

Φτώχειας και Ανισοτήτων του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

Υπότροφος ΙΚΥ

Περίληψη: Η κοινωνική οικονομία προκρίνεται ως η πιο αποτελεσματική πρόταση για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού από υποστηρικτές διαφορετικών, και πολλές φορές αντιθετικών, αντιλήψεων για το ρόλο του κράτους πρόνοιας και την κατεύθυνση της κοινωνικής πολιτικής. Ποια είναι τα στοιχεία εκείνα των πολιτικών που σχετίζονται με την κοινωνική οικονομία που την καθιστούν προσφιλή και συμβατή με νέο-φιλελεύθερες, νέο-κενσιανές και περισσότερο ριζοσπαστικές προσεγγίσεις στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής; Πως οριοθετείται κάθε φορά ο διάλογος για τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την ευθύνη του κράτους; Η παρούσα εισήγηση στοχεύει στην ανάδειξη της σημασίας των πρακτικών της κοινωνικής οικονομίας ιδιαίτερα μέσα στις παρούσες συνθήκες επιδείνωσης της κρίσης μέσα από την θεωρητική ανασκόπηση των σχετικών ζητημάτων και την ανάδειξη συγκεκριμένων πρακτικών. Συγκεκριμένα, οριοθετείται ο διάλογος για την κοινωνική οικονομία μέσα από την ανάδειξη μίας τυπολογίας η οποία συνδέει την κοινωνική οικονομία με συγκεκριμένο λόγο (discourse) για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η τυπολογία που αναπτύσσεται επιτρέπει την ανάδειξη πρακτικών με διαφορετικό πολιτικό προσανατολισμό αναφορικά με το ρόλο του κράτους πρόνοιας στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Τέλος, διαπραγματευόμαστε την αναγκαιότητα αλλά και τη δυνατότητα ανάπτυξης εγχειρημάτων κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα εν μέσω κρίσης. Η συγκεκριμένη προβληματική αναπτύσσεται μέσα από την ανάδειξη συγκεκριμένων παραδειγμάτων στο χώρο της κοινωνικής οικονομίας.

1. Εισαγωγή

Ένα σύνολο πρακτικών οργάνωσης της κοινωνικής και οικονομικής ζωής όπως οι συνεταιρισμοί, οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και οι κοινωνίες αλληλοβοήθειας δεν μπορεί αυστηρά να ενταχθούν ούτε στον δημόσιο ούτε στον ιδιωτικό τομέα (Defourny, 2001). Η δυσκολία αυτής της οριοθέτησης έχει ένα διττό αποτέλεσμα. Αφενός, προκαλεί αμηχανία στον ακαδημαϊκό κόσμο ως προς τον προσδιορισμό του επιστημονικού πεδίου που είναι αρμόδιο για τη μελέτη τους (οι μνηστήρες είναι πολλοί, ενδεικτικά η οικονομική επιστήμη, η κοινωνιολογία, η πολιτική επιστήμη, η οικονομική γεωγραφία, η κοινωνική πολιτική). Αφετέρου τα συγκεκριμένα παραδείγματα κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης χαίρουν υποστήριξης από ένα ευρύ φάσμα, συχνά αντιθετικών, αντιλήψεων για την κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής και το ρόλο του κράτους. Συγκεκριμένα, ο λεγόμενος τρίτος τομέας έχει αποκτήσει αρκετή δημοτικότητα τα τελευταία χρόνια τόσο σε επίπεδο επίσημων κρατικών πολιτικών¹ όσο και σε επίπεδο αριστερής στρατηγικής για την αντιμετώπιση των αυξανόμενων προβλημάτων κοινωνικού αποκλεισμού ιδιαίτερα στο πλαίσιο της παρούσας κρίσης.²

Η εγγενής αμφισημία των πρακτικών που αναπτύσσονται εντός αυτού του ενδιάμεσου χώρου που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, προσδιορίζεται ως τρίτος τομέας, μη κερδοσκοπικός τομέας, κοινωνική οικονομία, αλληλέγγυα οικονομία, έχει παραλληλισμούς με άλλες έννοιες όπως αυτή του κοινωνικού κεφαλαίου και του κοινωνικού αποκλεισμού. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι έννοιες που φέρουν τέτοια απροσδιοριστία είναι προβληματικές και δεν μπορούν να χρησιμεύσουν ως αναλυτικά εργαλεία, γιατί περισσότερο συσκοτίζουν παρά φωτίζουν. Για παράδειγμα, ο Woolcock (1998) διατείνεται ότι ο ορισμός του κοινωνικού κεφαλαίου είναι τόσο ασαφής που τελικά μπορεί να περιλαμβάνει τα πάντα και τίποτα ενώ για τον Fine (2001), η εφεύρεση του όρου κοινωνικό κεφάλαιο προϋποθέτει την εξαρχής απόκρυψη του κοινωνικού χαρακτήρα του κεφαλαίου. Αντίστοιχα, για τη Levitas

---

¹ Όπως φαίνεται και από το Νομοσχέδιο για την Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και λοιπές διατάξεις που κατατέθηκε για διαβούλευση σε δύο φάσεις (Μάρτιος και Ιούνιος 2011) από το Υπουργείο Εργασίας και τελικά ψηφίστηκε στις 20 Σεπτεμβρίου του 2011.

² Ενδεικτικά το άρθρο «Όταν η προσφορά γίνεται διεκδίκηση», (ΑΥΓΗ, 22/5/2011).

(2004), η χρήση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού στον κυρίαρχο δημόσιο διάλογο, θέτοντας ως διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους εντός και στους εκτός της συμμετοχή στην αμειβόμενη εργασία, συσκοτίζει τη μεγάλη ανισότητα ανάμεσα στους έχοντες εργασία.

Στο συγκεκριμένο άρθρο, θα επιχειρήσουμε να οριοθετήσουμε τη συζήτηση γύρω από την κοινωνική οικονομία και τον κοινωνικό αποκλεισμό ώστε να καταδείξουμε το αναλυτικό ενδιαφέρον και την κοινωνική χρησιμότητα των εγχειρημάτων που σπερματικά φέρουν την ιδέα μίας άλλης κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Πρώτον, θα αποσαφηνίσουμε την έννοια της κοινωνικής οικονομίας αναφορικά με τις συχνά υποκατάστατες έννοιες του μη κερδοσκοπικού τομέα και της αλληλέγγυας οικονομίας και θα αναφερθούμε εν συντομία στις γεωγραφικές, ιστορικές και θεωρητικές καταβολές των όρων αυτών. Δεύτερον, θα συνδέσουμε την έννοια και τη συζήτηση γύρω από την κοινωνική οικονομία με την εξίσου αμφίσημη και αμφιλεγόμενη έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού. Στη συνέχεια, θα επιχειρηματολογήσουμε υπέρ της εγκόλπωσης της έννοιας της κοινωνικής οικονομίας στο πλαίσιο της κριτικής κοινωνικής πολιτικής. Τέλος, θα αναφερθούμε σε παραδείγματα τα οποία μπορούν να αποτελέσουν προτάσεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του κοινωνικού αποκλεισμού ιδιαίτερα στο πλαίσιο της παρούσας κρίσης.

2. Κοινωνική Οικονομία ή Μη Κερδοσκοπικός Τομέας

Ο όρος «τρίτος τομέας» ή «τρίτο σύστημα» έχει ευρεία αποδοχή από υποστηρικτές των περισσότερων θεωρητικών προσεγγίσεων (Moulaert and Ailenei, 2005), εμφανίζεται εκτενώς σε κείμενα πολιτικής της Ε.Ε. (Πιλοτικό Πρόγραμμα Third System and Employment), ενώ παραπέμπει και στον «τρίτο δρόμο» του Γκίντενς (1998). Ως εκ τούτου, θεωρούμε ότι αποτελεί ένα επαρκές σημείο αναφοράς για να οριοθετήσουμε τη συζήτηση γύρω από τις άλλες χρησιμοποιούμενες έννοιες: κοινωνική οικονομία, μη κερδοσκοπικός τομέας και αλληλέγγυα οικονομία.

Η καταγραφή που πραγματοποιείται στον ακόλουθο πίνακα έχει ως στόχο να καταδείξει ότι οι διαφορές ορισμών αποτυπώνουν εν πολλοίς διαφορές θεωρητικών προσεγγίσεων και ιστορικών διαδρομών.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΤΟΜΕΑ			
Έννοια	Αλληλέγγυα οικονομία	Κοινωνική οικονομία	Μη κερδοσκοπικός τομέας
Ορισμός	<p>Η αλληλέγγυα οικονομία περιλαμβάνει εκείνες τις οικονομικές δραστηριότητες που στοχεύουν στον εκδημοκρατισμό της οικονομίας στη βάση της συμμετοχής των πολιτών. Διακρίνονται από μια διττή στόχευση:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ οικονομική, διότι επιχειρούν να δημιουργήσουν οικονομικές σχέσεις με βάση την αμοιβαιότητα και σε συνδυασμό με πόρους από την αγορά και την αναδιανομή του κράτους; ▪ πολιτική, διότι επιχειρούν να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν αυτόνομους δημόσιους χώρους όπου συζητούνται σκοποί και μέσα. 	<p>Αποτελείται από όλες τις οικονομικές δραστηριότητες που διεξάγονται από επιχειρήσεις, κυρίως συνεταιρισμούς, ενώσεις και κοινωνίες αλληλοβοήθειας, οι οποίες εμφορούνται από τις ακόλουθες αρχές:</p> <ul style="list-style-type: none"> • προτεραιότητα στις υπηρεσίες προς τα μέλη και την κοινότητα και όχι στο κέρδος, • αυτόνομη διοίκηση, • δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων, • προβάδισμα στα μέλη και στην εργασία έναντι του κεφαλαίου στη διανομή των κερδών. 	<p>Οι Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις που διαθέτουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Έχουν θεσμική μορφή (νομικό πρόσωπο). - Είναι ιδιωτικές (διακριτές από το κράτος και τους φορείς του) - Είναι αυτοδιοικούμενες (ιδρύουν τους δικούς τους κανόνες και ορίζουν τη δική τους διαδικασία λήψης αποφάσεων). - Δεν μπορούν να διανείμουν κέρδη στα μέλη, στους διευθύνοντες ή στους μετόχους τους. - Οι δράσεις τους εμπλέκουν χορηγούς και εθελοντές, και η συμμετοχή είναι εθελοντική.
Φορέας	<p>RILESS: Δίκτυο Λατινοαμερικάνων Ερευνητών για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία.</p>	<p>EMES-Ευρωπαϊκό Ερευνητικό Δίκτυο για την Κοινωνική Οικονομία CEP-CMAF: Εκπρόσωπος σε επίπεδο Ε.Ε. που το 2008 μετονομάστηκε σε Κοινωνική Οικονομία Ευρώπη</p>	<p>John Hopkins Συγκριτικό Πρόγραμμα για τον Μη Κερδοσκοπικό Τομέα</p>

Οι σχετικές έννοιες παρουσιάζονται από αριστερά προς τα δεξιά σκοπίμως σε συνάρτηση με τη νοηματοδότηση που φέρουν στη διεθνή βιβλιογραφία. Σχηματικά, ο όρος «Αλληλέγγυα Οικονομία» παραπέμπει σε περισσότερο ριζοσπαστικές πρακτικές οι οποίες αναδύθηκαν στο πλαίσιο κοινωνικών κινημάτων (π.χ. κατελιμμένα εργοστάσια στην Αργεντινή μετά την κρίση ή τα Τοπικά Συστήματα Ανταλλαγής όπου χρησιμοποιούν δικό τους νόμισμα ή πιστωτικές μονάδες για την αμοιβαία ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών στην Κεντρική Ευρώπη). Ο όρος «Κοινωνική Οικονομία» παραπέμπει στη συνεταιριστική παράδοση της ηπειρωτικής

Ευρώπης και υιοθετείται από έγκριτα ερευνητικά δίκτυα στην Ευρώπη και στον Καναδά. Ο όρος «Μη Κερδοσκοπικός Τομέας» συνδέεται με την αγγλοσαξονική παράδοση της φιλανθρωπίας και υιοθετείται στο πλαίσιο του John Hopkins Συγκριτικού Προγράμματος για τον Μη Κερδοσκοπικό Τομέα (Salamon & Anheier, 1998· Salamon et al, 2000). Λόγω της πρόσφατης σύγκλισης ανάμεσα στις έννοιες κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία, στη συνέχεια θα αναδείξουμε τις βασικές ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στην έννοια της κοινωνικής οικονομίας και στην έννοια του μη κερδοσκοπικού τομέα.

Συγκρίνοντας τους δύο ορισμούς από τον προηγούμενο πίνακα, παρατηρούμε ότι υπάρχει σύγκλιση σε τρία τουλάχιστον κριτήρια: και οι δύο προσεγγίσεις προϋποθέτουν την ύπαρξη θεσμικής μορφής (διακριτή νομική μορφή) και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας (δηλαδή ότι δεν ανήκουν στο δημόσιο τομέα), ρητά στην περίπτωση του μη κερδοσκοπικού τομέα, άρρητα στην περίπτωση των «επιχειρήσεων» της κοινωνικής οικονομίας. Επίσης, η αναφορά στην ανεξαρτησία των φορέων του μη κερδοσκοπικού τομέα προσομοιάζει το κριτήριο αυτόνομης διοίκησης της προσέγγισης της κοινωνικής οικονομίας.

Πού έγκειται η διαφορά; Πρώτον, η προσέγγιση του μη κερδοσκοπικού τομέα αποκλείει τους συνεταιρισμούς και τις οργανώσεις αμοιβαίας βοήθειας διότι διανέμουν κέρδη στα μέλη τους. Δεύτερον, εμπεριέχει διαφορές οπτικής. Συγκεκριμένα, η προσέγγιση της κοινωνικής οικονομίας δίνει έμφαση στην εσωτερική λειτουργία και στην οικονομική λειτουργία των εν λόγω μορφωμάτων (επιχειρήσεις που παράγουν αγαθά και υπηρεσίες και κριτήριο δημοκρατικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων) και στους δεσμούς που δημιουργούνται με τις δημόσιες πολιτικές (κράτος πρόνοιας) και συλλογικές πρωτοβουλίες-κοινωνικά κινήματα. Σε αντίθεση, η προσέγγιση του μη κερδοσκοπικού τομέα ενδιαφέρεται περισσότερο για την ύπαρξη εθελοντών και τη μη διανομή κερδών και, τουλάχιστον, στις πρώτες προσπάθειες καταγραφής του πεδίου, δίνει σαφή προτίμηση αρχικά στην ανάλυση σε μικρό επίπεδο και στη συνέχεια στη στατιστική καταγραφή της σημασίας ενός τομέα που αποτελείται από τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις.

Στο παρόν άρθρο προκρίνουμε τον όρο κοινωνική οικονομία για μία σειρά από λόγους. Πρώτον, γιατί η έννοια της κοινωνικής οικονομίας μας επιτρέπει να δούμε τη σύνδεση του τρίτου τομέα με το κράτος και τις συλλογικές πρωτοβουλίες σε σχέση

με την προσέγγιση του μη κερδοσκοπικού τομέα η οποία είναι περισσότερο χρήσιμη για τη δημιουργία μίας βάσης δεδομένων μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, χωρίς να υποτιμούμε τη σημασία αυτής της συνεισφοράς. Δεύτερον, σε έρευνα που έχει διεξαχθεί για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής από το CIRIEC - International Centre of Research and Information on the Public, Social and Cooperative Economy (Monzon & Chavez, 2008), η έννοια της κοινωνικής οικονομίας δείχνει να κερδίζει έδαφος στους ευρωπαϊκούς θεσμούς και στις ευρωπαϊκές πολιτικές. Τρίτον, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, η έννοια της κοινωνικής οικονομίας έχει μεσαία αλλά όχι αμελητέα απήχηση σε φορείς δημόσιας πολιτικής και στον ακαδημαϊκό κόσμο της Ελλάδας. Τέλος, παρά τη μικρή ανάπτυξη του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης ακόμα και του μεσογειακού νότου, οι συνεταιρισμοί αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα του και άρα δεν μπορούμε να τους αποκλείσουμε με κριτήριο ότι διανέμουν κέρδη στα μέλη τους.

3. Η Έννοια του Κοινωνικού Αποκλεισμού

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού έχει επίσης μία πολύπαθη ιστορία στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής (Pierson, 2002). Η καταγωγή του όρου είναι γαλλική, αποδίδεται στον Lenoir (Marlier et al, 2007, σελ. 7) και αναφέρεται στους αποκλεισμένους από το σύστημα κοινωνικής προστασίας της Γαλλίας, δηλαδή στους άνεργους νέους που δεν μπορούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας, στους μακροχρόνια άνεργους καθώς και στα άτομα με αναπηρία (σωματική, ψυχική, κ.λπ.). Στην άλλη όχθη του Ατλαντικού, η συζήτηση με βασικό υποκινητή το Murray (Crowther, 2000) κινείται γύρω από τον στιγματιστικό όρο της υποτάξης (underclass) ο οποίος επικεντρώνει σε ζητήματα συμπεριφοράς και αξιών ατόμων που διαμένουν σε υποβαθμισμένες περιοχές, συχνά διαφορετικής φυλετικής/εθνικής καταγωγής (Byrne, 2005, σελ. 24) και εξαρτώνται συστηματικά για την επιβίωσή τους από το κράτος πρόνοιας και τα διάφορα επιδόματα. Ο κοινωνικός αποκλεισμός γίνεται το επίκεντρο της κοινωνικής πολιτικής με την κυβέρνηση των Νέων Εργατικών στην Αγγλία το 1997 και τη δημιουργία της Μονάδας Κοινωνικού Αποκλεισμού (Social Exclusion Unit, Pantazis, 2000). Την ίδια περίπου εποχή, τα κείμενα πολιτικής της Ε.Ε. δείχνουν σαφή προτίμηση στον όρο του κοινωνικού αποκλεισμού έναντι της κλασικής συζήτησης περί φτώχειας.

Επειδή, όπως και με την έννοια της κοινωνικής οικονομίας που είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, οι εννοιολογικές διαφορές αποτυπώνουν γεωγραφικές ιδιαιτερότητες και ιδεολογικές τοποθετήσεις αναφορικά με τη διαστρωμάτωση της κοινωνίας, τις αιτίες των κοινωνικών προβλημάτων και τις μεθόδους αντιμετώπισής τους, θα επιχειρήσουμε μία τυπολογία των ερμηνειών του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα από τη συνδυαστική προσέγγιση του έργου των Levitas (2005), Byrne (2005) και Gough et al (2006). Με βάση τη συνδυαστική τυπολογία που θα δημιουργήσουμε, θα μπορέσουμε να αναπτύξουμε την επιχειρηματολογία γύρω από τις διαστάσεις της συζήτησης γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Όπως επιχειρούμε να δείξουμε στον πίνακα που ακολουθεί, δεν είναι προβληματική η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού *per se* αλλά η ερμηνεία της σε συνάρτηση με κάθε παράδοση πολιτικής σκέψης, η οποία με τη σειρά της καθορίζει τον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η κοινωνική διαστρωμάτωση, η λειτουργία της αγοράς και ο ρόλος του κράτους. Για τον Byrne (2005) η κεντρική διάκριση βρίσκεται ανάμεσα στις θεωρίες του κτητικού ατομισμού (*possessive individualism*) και της συλλογικής παράδοσης (*collectivist tradition*). Στην πρώτη περίπτωση κάθε παρέμβαση του κράτους στην οικονομία δημιουργεί προβλήματα ενώ στη δεύτερη περίπτωση η πολιτική παρέμβαση κρίνεται απαραίτητη προκειμένου να διορθωθούν οι ανισότητες που γεννά η οικονομία.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ							
	Αναδιανομή			Κοινωνική Ενσωμάτωση		Ηθική αναμόρφωση	
Κέντρο Βάρους	Εκμετάλλευση-κυριαρχία	Φτώχεια-Ανισότητα	Έλλειμμα δημοκρατίας	Κοινωνική ευταξία	Αμειβόμενη εργασία	Κοινοτική υποβάθμιση	Υπο-τάξη
Πολιτική παράδοση	Επαναστατικός μαρξισμός, Μεταμαρξιστές	Σοσιαλδημοκρατία Κευνσιανισμός	Συμμετοχική δημοκρατία	Καθολική παράδοση, αλληλεγγύη, επικουρικότητα	Τρίτος δρόμος	Ηθικός Κοινοτισμός	Ατομισμός
Κράτος πρόνοιας	Μηχανισμός κυριαρχίας αλλά και πεδίο αντιπαράθεσης	Κεντρικό στη μείωση των ανισοτήτων και στην καταπολέμηση της φτώχειας	Συνύπαρξη με συλλόγους, πρωτοβουλίες πολιτών	Αναπαραγωγή επαγγελματικής & κοινωνικής ιεραρχίας	Υποστήριξη αγορών	Ελάχιστη επέμβαση	Τιμωρητικό
Στρατηγική	Κοινωνικός Μετασχηματισμός	Πλήρης απασχόληση, επιδόματα, δημόσιες υπηρεσίες	Εγγυημένο εισόδημα Στήριξη πρωτοβουλιών πολιτών	Ένταξη σε διαφοροποιημένες θέσεις εργασίας	Ένταξη σε χαμηλά αμειβόμενη εργασία	Κοινοτική αναγέννηση	Workfare
Τρίτος τομέας	Αλληλέγγυα οικονομία	Δύσκολη συνύπαρξη	Κοινωνική οικονομία	Εκκλησία και εθελοντικός τομέας	Μη κερδοσκοπικός και εθελοντικός τομέας	Φιλανθρωπία	Εργοστάσια φτωχών, εργασιοθεραπεία

Εκκινώντας λοιπόν από τα δεξιά του προηγούμενου πίνακα,³ η παράδοση του ατομισμού θεωρεί ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός οφείλεται στην κουλτούρα των φτωχών η οποία μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά και οδηγεί σε συμπεριφορές οκνηρίας, εξάρτησης από τα επιδόματα και παραβατικότητας. Η προσέγγιση αυτή περιλαμβάνει το λόγο περί υποτάξης που αναφέρθηκε παραπάνω. Ενδιαφέρον έχει η τοποθέτησή του Byrne (2005, σελ. 30) για τον ηθικό κοινοτισμό που έχει αναπτυχθεί στις Η.Π.Α. με το έργο του Etzioni και στο Ηνωμένο Βασίλειο με το έργο των Green και Dennis. Σύμφωνα με τον Byrne, η συγκεκριμένη εκδοχή του κοινοτισμού δεν συνηγορεί υπέρ της συλλογικής παρέμβασης ως ευθύνη για τη συλλογική ευημερία, αλλά θεμελιώνει το συλλογικό στη βάση των ηθικών αξιών των ατόμων που το απαρτίζουν. Ως τέτοια, θεωρεί ότι αυτή η αντίληψη επιβάλλει υποχρεώσεις των φτωχών απέναντι στην κοινότητα χωρίς να θέτει αντίστοιχες υποχρεώσεις των πλουσίων. Ο ρόλος του κράτους οφείλει να είναι υπολειμματικός και στις δύο συνιστώσες που εξετάζουμε και να περιορίζεται στη δημιουργία ενός μηχανισμού κινήτρων για τη συμμόρφωση των φτωχών στο δόγμα της εργασίας. Αυτός είναι ο λόγος που θεωρούμε ότι και οι δύο παραλλαγές εντάσσονται σε αυτό που η Levitas (1998, σελ. 14) ορίζει ως το λόγο της ηθικής υποτάξης (Moral Underclass Discourse) σύμφωνα με τον οποίο ο κοινωνικός αποκλεισμός οφείλεται στην εξάρτηση των φτωχών από τα επιδόματα και προτείνει τη ριζική συρρίκνωσή τους.

Προχωρώντας προς τα αριστερά, ακολουθούν οι παραδόσεις που αναγνωρίζουν την αναγκαιότητα της συλλογικής παρέμβασης σύμφωνα με το σχήμα του Byrne (ό.π.) αλλά διαφέρουν ως προς τις πολιτικές τους παρακαταθήκες. Η πρώτη από αυτές έχει σαν αφετηρία την παραδοσιακή χριστιανοδημοκρατική ευρωπαϊκή παράδοση που βασίζεται στην καθολική σκέψη και στις έννοιες της οργανικής αλληλεγγύης και της επικουρικότητας. Εν ολίγοις, το κράτος οφείλει να επεμβαίνει μόνο όταν ένα πρόβλημα δεν μπορεί να λυθεί σε τοπικό επίπεδο και με γνώμονα τη διατήρηση της αλληλεγγύης μεταξύ διαφοροποιημένων κοινωνικο-επαγγελματικών θέσεων. Η συμπερίληψη του τρίτου δρόμου των Νέων Εργατικών στην Αγγλία στο ίδιο σχήμα της κοινωνικής ενσωμάτωσης (integration) ακολουθεί τη γραμμή σκέψης της Levitas η οποία αναφέρεται στο λόγο για κοινωνική ενσωμάτωση (Social Integrationist

---

³ Και από τα δεξιά της πολιτικής σκέψης με την ίδια λογική.

Discourse, σελ. 21). Σύμφωνα με αυτόν, ο κοινωνικός αποκλεισμός ερμηνεύεται ως αποκλεισμός από την αγορά εργασίας. Η συμμετοχή στην αμειβόμενη εργασία θεωρείται ως ο βασιλικός δρόμος για την κοινωνική ενσωμάτωση ενώ το καθήκον του κράτους περιορίζεται στην διατήρηση της απασχολησιμότητας των κοινωνικά αποκλεισμένων μέσα από προγράμματα εκπαίδευσης, κατάρτισης και προώθησης στην αγορά εργασίας. Η εισοδηματική στήριξη των ανέργων περιορίζεται ώστε να γίνεται πιο ελκυστική η ένταξη σε χαμηλά αμειβόμενες θέσεις απασχόλησης οι οποίες επιδοτούνται από το κράτος μέσα από φοροαπαλλαγές των εργαζομένων (tax credits) ή/και απευθείας επιδοτήσεις των εργοδοτών για την απασχόληση μακροχρόνια ανέργων.

Φτάνοντας προς τα αριστερά του πίνακα, εντάσσουμε τρεις πολιτικές παραδόσεις οι οποίες αντιμετωπίζουν την ανισότητα και τη φτώχεια ως εγγενή προβλήματα του καπιταλισμού και θεωρούν ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός διευρύνει τη συζήτηση γύρω από την έννοια της αποστέρησης, αυτό που η Levitas (1998, σελ. 9) ονομάζει ως τον αναδιανεμητικό λόγο για τον κοινωνικό αποκλεισμό (Redistributionist Discourse). Οι διαφορές τους έγκεινται στο βαθμό με τον οποίο αποδέχονται την καπιταλιστική οργάνωση της οικονομίας ως την κανονική ή ευκαταία τάξη πραγμάτων. Η παράδοση της συμμετοχικής δημοκρατίας (associationalist tradition) εγείρει ζητήματα για το έλλειμμα δημοκρατίας σε οικονομικό επίπεδο και προτάσσει την αποκέντρωση της οικονομίας μέσα από τη δημιουργία συνεταιριστικών επιχειρήσεων και συλλογικών πρωτοβουλιών των πολιτών. Αυτές οι μορφές συνυπάρχουν με τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Ο ρόλος του κράτους είναι η ενεργός στήριξη των συλλογικών πρωτοβουλιών οι οποίες στοχεύουν στην ενδυνάμωση των ατόμων που βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό. Σύμφωνα με τους Gough et al (2006, σελ. 130), η συγκεκριμένη οπτική συμμαρτίζεται μία πίστη στις δυνάμεις της τοπικής κοινότητας και γι' αυτό την τοποθετήσαμε πλησίον της παράδοσης της κοινωνικής ενσωμάτωσης ή του συντηρητικού παρεμβατισμού κατά Gough et al.⁴ Μεγαλύτερο ρόλο στο κράτος ως εγγυητή της πλήρους απασχόλησης προσφέρουν τόσο η εκδοχή του κενσινιανισμού η οποία εντάσσεται στη φιλελεύθερη

---

⁴ Εντούτοις, η συγκεκριμένη πολιτική παράδοση περιλαμβάνει και πιο ριζοσπαστικές αναγνώσεις, όπως αυτή του Gorz (1999). Σύμφωνα μ' αυτήν την οπτική, οφείλουμε να υπερβούμε την επιβολή της μισθωτής εργασίας και να αναγνωρίσουμε τη σημασία της συμμετοχής και προσφοράς μέσα από συλλογικά εγχειρήματα.

παράδοση όσο και η σοσιαλδημοκρατία. Το κράτος οφείλει να έχει έναν ενεργό ρόλο για τη διατήρηση της πλήρους απασχόλησης, την εισοδηματική στήριξη των ανέργων και την παροχή υπηρεσιών κοινής ωφέλειας. Στον κενσινιανισμό, αυτή η πολιτική θεωρείται ως απαραίτητη προϋπόθεση για την καπιταλιστική ανάπτυξη ενώ στη σοσιαλδημοκρατία αυτή η πολιτική προωθεί την αποεμπορευματοποίηση της εργασίας και δείχνει ένα δημοκρατικό δρόμο για το σοσιαλισμό.

Τέλος, η παράδοση του κοινωνικού μετασχηματισμού θεωρεί ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι σύμφυτος με την καπιταλιστική λειτουργία, διότι οι αποκλεισμένοι χρησιμεύουν ως εφεδρικός στρατός ανεργίας απαραίτητος για να διευκολύνει την αναδιάρθρωση του καπιταλισμού σε περίοδο κρίσης (Byrne, 2005). Επομένως, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού εντάσσεται στο θεωρητικό οπλοστάσιο των σχέσεων εκμετάλλευσης της μαρξικής ανάλυσης. Εντούτοις, η μεταμαρξιστική σκέψη έχει ασκήσει κριτική στον οικονομισμό της προηγούμενης περιόδου αναγνωρίζοντας ότι υπάρχουν και άλλες διαιρέσεις πέρα από την τάξη που γεννούν αποκλεισμό όπως το φύλο, η φυλή, το έθνος και η φυσική κατάσταση/αναπηρία. Σύμφωνα με την Fraser & Honneth (1997), η μονομερής επικέντρωση της συζήτησης γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό σε ζητήματα αναδιανομής, κρύβει τους αγώνες γύρω από την αναγνώριση που έχουν προβάλλει διάφορα κοινωνικά κινήματα που αναπτύχθηκαν στις Η.Π.Α. και στην Ευρώπη μετά τη δεκαετία του '60. Έχουμε συμπεριλάβει αυτήν την άποψη εντός του λόγου με κέντρο βάρους την αναδιανομή, επειδή η Fraser (ό.π.) δεν ακολουθεί το τμήμα εκείνο της μεταμοντέρνας σκέψης που θεωρεί ότι στη σημερινή κοινωνία έχουν νόημα μόνο οι διεκδικήσεις στη συμβολική σφαίρα, αλλά αντίθετα επιχειρεί να θεμελιώσει φιλοσοφικά την έννοια της δικαιοσύνης ως ταυτόχρονη συμπερίληψη της αναγνώρισης και της αναδιανομής.

Με βάση τα παραπάνω, ο κοινωνικός αποκλεισμός έχει πολλές αναγνώσεις. Ορισμένοι ερευνητές (Lister, 1998, Cameron, 2004) είναι φανερά δύσπιστοι απέναντι στη χρήση του όρου διότι θεωρούν ότι επαναβαπτίζει και παθολογικοποιεί το πρόβλημα της φτώχειας. Είναι φανερό ότι αυτή η διάσταση υπάρχει στο πλαίσιο του λόγου της υποτάξης. Επίσης, στο λόγο της κοινωνικής ενσωμάτωσης η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού είναι προβληματική για πολλούς λόγους: α) υποβαθμίζει τη σημασία της οικονομικής ανισότητας και της αναδιανομής, β) συγχέει αιτίες και αποτελέσματα, γ) ρίχνει τις ευθύνες στο άτομο και όχι στην κοινωνική δομή, δ) δημιουργεί ένα εντός και ένα εκτός αγοράς εργασίας το οποίο επιμελώς συσκοτίζει

τις μεγάλες ανισότητες που ενυπάρχουν στους «εντός», πρωτίστως ανάμεσα στους κατέχοντες περιουσία και στους εργαζόμενους, αλλά και ανάμεσα στους ίδιους τους εργαζόμενους, ε) υποβαθμίζει το ρόλο της μη αμειβόμενης εργασίας (π.χ. οικογενειακή φροντίδα που προσφέρεται κυρίως από τις γυναίκες στο σπίτι) και στ) συσκοτίζει το ζήτημα των φορέων δράσης, δηλαδή το ερώτημα ποιος ευθύνεται για τον κοινωνικό αποκλεισμό των άλλων.

Θεωρούμε πολύ σημαντικές αυτές τις παρατηρήσεις και δόκιμες. Ωστόσο, αποδεχόμαστε τη χρήση του όρου γιατί: διευκολύνει περισσότερο (σε σχέση με τους παραδοσιακούς ορισμούς της φτώχειας) να εξετάσουμε και άλλες πέρα από το εισόδημα κοινωνικές σχέσεις οι οποίες συνδέονται με αποκλεισμούς χωρίς να ξεχνάμε τη σημασία της υλικής αποστέρησης (Saraceno, 2002, σελ.13). Επίσης, ακολουθώντας το έργο του Sen (2000), η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού μας βοηθάει να φωτίσουμε τους αποκλεισμούς από την κοινωνική δράση που αντιμετωπίζουν οι φτωχοί και όσοι βρίσκονται σε μειονεκτική θέση. Συνθέτοντας τους ορισμούς που έχουν προταθεί, ο αποκλεισμός είναι *κοινωνικός* (γιατί είναι κοινωνικά τα αίτια που τον προκαλούν), *δυναμικός* γιατί δεν αποτυπώνει την τωρινή θέση ενός ατόμου ή ενός νοικοκυριού αλλά την πορεία του μέσα στο χρόνο, *πολυδιάστατος* γιατί περιλαμβάνει και άλλα πέρα από το εισόδημα κριτήρια, *σχετικός* γιατί ορίζεται σε σχέση με τις κοινωνικές δραστηριότητες και δυνατότητες που προσφέρει μία συγκεκριμένη κοινωνία σε μια δεδομένη χρονική περίοδο και *σχεσιακός* γιατί είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων διεργασιών και συγκεκριμένων φορέων δράσης (Tsakloglou & Papadopoulos, 2002).

4. Κοινωνική οικονομία και κοινωνικός αποκλεισμός

Η κοινωνική οικονομία εντάσσεται στη συζήτηση για τον κοινωνικό αποκλεισμό λόγω της συνάρθρωσής της με τις πολιτικές του κράτους πρόνοιας. Είναι λοιπόν σημαντικό να εξετάσουμε γιατί η αυξανόμενη εμπλοκή των φορέων της κοινωνικής οικονομίας στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού προτάσσεται από διαφορετικές, συχνά αντιθετικές, ιδεολογικές και πολιτικές τοποθετήσεις για τις αιτίες και τις στρατηγικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού. Συγκεκριμένα, οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας συνδέονται με τις

πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού μέσω τριών διαφορετικών δρόμων⁵ (Defourny et al., 2001· Gough et al., 2006):

- Παρέχουν υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας υποκαθιστώντας εν μέρει λειτουργίες του κράτους πρόνοιας, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της αναδιάρθρωσης του τελευταίου και της συνακόλουθης εμπλοκής του ιδιωτικού τομέα (στην κερδοσκοπική ή μη μορφή του) στην παροχή υπηρεσιών υγείας, πρόνοιας και ασφάλισης.
- Αποτελούν συχνά το όχημα για τη μετάβαση από τις παθητικές στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, δηλαδή την αυξανόμενη έμφαση που δίνεται στην απασχολησιμότητα των ατόμων μέσω της υλοποίησης προγραμμάτων συμβουλευτικής στήριξης, κατάρτισης και προώθησης στην απασχόληση ή/και μέσω της τοποθέτησης σε ήπιες, ημιπροστατευμένες θέσεις εργασίας, όπως στην περίπτωση των κοινωνικών επιχειρήσεων.
- Προωθούν την ανάπτυξη σε τοπικό επίπεδο μέσα από την καλλιέργεια κοινοτικών δεσμών και τοπικών δημοκρατικών δομών. Η χωρική διάσταση έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η ύπαρξη υποβαθμισμένων περιοχών έχει οδηγήσει στη θεώρηση του κοινωνικού αποκλεισμού ως τοπικό πρόβλημα.

Στην προηγούμενη ενότητα για τις διαφορετικές ερμηνείες του κοινωνικού αποκλεισμού, εντοπίζουμε διαφορετικές πολιτικές παραδόσεις με τις οποίες συνάδει η λογική της κοινωνικής οικονομίας. Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στη λογική του τρίτου δρόμου, στη λογική της συμμετοχικής δημοκρατίας και στις πιο ριζοσπαστικές εκδοχές. Το κοινό και στις τρεις πολιτικές παραδόσεις είναι ότι μπορούν άνετα να φιλοξενήσουν τα εγχειρήματα του τρίτου τομέα στις στρατηγικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού που προτείνουν. Εκεί, όμως, τελειώνουν οι ομοιότητες και αρχίζουν οι διαφορές.

---

⁵ Σε προηγούμενη δημοσίευση (Αδάμ & Παπαθεοδώρου, 2010) είχαμε καταγράψει δύο δρόμους σύνδεσης ανάμεσα στην κοινωνική οικονομία και στον κοινωνικό αποκλεισμό, αγνοώντας την τρίτη σύνδεση ανάμεσα στην κοινωνική οικονομία και στην τοπική ανάπτυξη. Θεωρούμε ότι το αυξανόμενο ενδιαφέρον γύρω από την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου (Fine, 2001) ως στρατηγική αντιμετώπισης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού δικαιολογεί τη διακριτή διαπραγμάτευση της συγκεκριμένης θεματικής, όπως πράττουν οι Gough et al (2006).

Στη λογική του τρίτου δρόμου (Γκίντενς, 1998) των Νέων Εργατικών στην Αγγλία, η υποστήριξη του τρίτου τομέα θεμελιώνεται στις εξής παραδοχές: α) το κράτος πρόνοιας κοστίζει και η παγκοσμιοποίηση δεν επιτρέπει πλέον τέτοιες σπατάλες, β) το κράτος πρόνοιας έχει αποτύχει στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, γ) ο καθαρός νεοφιλευθερισμός έχει γεννήσει με τη σειρά του απειλές για την κοινωνική συνοχή οι οποίες πρέπει να αντιμετωπιστούν μέσα από την εμπλοκή οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, του εθελοντικού και μη κερδοσκοπικού τομέα και μέσω της ανάπτυξης της κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Ο Graefe (2001) συζητά κατά πόσο η πολιτική πρόταση του τρίτου δρόμου αποτελεί αλλαγή από τον νέο-φιλελευθερισμό ή απλά αποτελεί μία παραλλαγή εντός του ίδιου πολιτικού σχεδίου για την κατεύθυνση της κοινωνικής πολιτικής. Σε κάθε περίπτωση, ο τρίτος τομέας προωθείται ως βασικός μοχλός για την αναμόρφωση του συστήματος παροχής κοινωνικών υπηρεσιών, την ένταξη των αποκλεισμένων στην αγορά εργασίας και την αναζωογόνηση των υποβαθμισμένων περιοχών αποφεύγοντας ταυτόχρονα την ενεργό εμπλοκή του κράτους (Hadjimichalis & Hudson, 2007).

Αυτή η επιχειρηματολογία αρθρώνεται παρά την ύπαρξη ερευνών που δείχνουν στην αντίθετη κατεύθυνση. Η εμπλοκή του τρίτου τομέα στην παροχή υπηρεσιών βοήθειας στο σπίτι για ηλικιωμένα άτομα και άτομα με αναπηρία στο Ηνωμένο Βασίλειο δεν έχει καταφέρει να δημιουργήσει σταθερές και ποιοτικές θέσεις εργασίας για τα άτομα που τις προσφέρουν (Young, 1999). Η εμπλοκή του τρίτου τομέα στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης μπορεί να έχει επιτύχει θετικά αποτελέσματα σε μεμονωμένες περιπτώσεις (Amin et al, 1999), αλλά έχει οδηγήσει και σε πλήθος αρνητικών. Συγκεκριμένα, αυτά αναφέρονται σε: α) υποκατάσταση μεγαλύτερων και πιο υψηλόμισθων εργαζόμενων από φθηνότερους νεοεισερχόμενους, β) δημιουργία πλασματικών νέων θέσεων εργασίας για την είσπραξη των κρατικών επιδοτήσεων, γ) επιλογή ανέργων με σχετικά υψηλότερα προσόντα για ένταξη στα διάφορα προγράμματα (creaming), δ) εγκλωβισμό των ανέργων σε μια εναλλαγή κατάρτισης-ανεργίας-κατάρτισης, ε) δημιουργία μιας δεύτερης αγοράς εργασίας στην οποία οι εργαζόμενοι βρίσκονται σε διαρκές καθεστώς επισφάλειας με ελλιπή εργασιακά δικαιώματα (Defourny et al, 2001, Amin et al, 2002, Aiken, 2006 και 2007).

Αναφορικά με τις δυνατότητες της κοινωνικής οικονομίας να συνεισφέρει στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού σε τοπικό επίπεδο, οι Amin et al (2002, σελ. 25-26) αναφέρουν ότι οι περισσότερες και πλέον εύρωστες κοινωνικές

επιχειρήσεις οι οποίες κατορθώνουν να δημιουργούν καλύτερες θέσεις απασχόλησης βρίσκονται σε περιοχές οι οποίες χαρακτηρίζονται από ακμάζουσα οικονομία. Άλλωστε, όπως δείχνει η μελέτη των Evans και Syrett (2007), οι κοινωνικές επιχειρήσεις δημιουργήθηκαν σε κοινότητες που ήδη είχαν να επιδείξουν ένα συγκεκριμένο επίπεδο κοινωνικής συνοχής και κοινωνικού κεφαλαίου. Η τοπικοποίηση του κοινωνικού αποκλεισμού είναι προβληματική όχι γιατί πολλές φορές τα παράγωγα της άνισης καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν γίνονται περισσότερο ορατά σε συγκεκριμένες περιοχές, αλλά γιατί αυτή η χωρική διάσταση είναι παράγωγο ευρύτερων δομικών διαδικασιών καπιταλιστικής διάρθρωσης σε εθνική ή/και υπερεθνική κλίμακα (Smith, 2005, σελ. 6).

Περνώντας στην πολιτική παράδοση της συμμετοχικής δημοκρατίας, η κοινωνική οικονομία αποτελεί κεντρικό σημείο στην πολιτική για την ενίσχυση της δημοκρατίας (Defourny et al, 2001). Σύμφωνα μ' αυτήν την οπτική, οι πολιτικές απασχόλησης κατά τη δεκαετία του '70 και του '80 υπήρξαν και καρπός των συνεταιριστικών και εθελοντικών οργανώσεων. Αυτές οι οργανώσεις στόχευαν στην εδραίωση της οικονομικής δημοκρατίας και στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα από την ανάπτυξη οικονομικής δραστηριότητας η οποία εμφορείται από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: α) ταυτόχρονη επιδίωξη κοινωνικής χρησιμότητας και οικονομικής βιωσιμότητας, β) άμεση εμπλοκή των ωφελουμένων στη διαδικασία άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού έναντι της κρατούσας μέχρι τότε άποψης της παροχής υπηρεσιών από πάνω προς τα κάτω (top down approach), γ) συμμετοχικότητα στη διακυβέρνηση σε όλα τα επίπεδα, δ) επιχειρηματικό προσανατολισμό με την έννοια της παραγωγής αγαθών και της παροχής υπηρεσιών μέσα από την αγοραία συναλλαγή. Το βασικό χαρακτηριστικό αυτής της οπτικής, και το σημείο διαχωρισμού από την άποψη του κοινωνικού μετασχηματισμού που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, είναι η άποψη ότι αυτά τα εγχειρήματα μπορούν να συνυπάρξουν σε μια πλουραλιστική οικονομία και να αντλήσουν λογικές από την αναδιανομή του κράτους, την ανταλλαγή της αγοράς και την αμοιβαιότητα της κοινότητας (Laville, 2003).

Σ' αυτήν ακριβώς την άποψη περί συνύπαρξης με την τυπική καπιταλιστική επιχείρηση και το κράτος, ασκεί κριτική η πολιτική παράδοση του κοινωνικού μετασχηματισμού (Gough et al, 2006, σελ. 144). Όπως τονίζουν οι υπέρμαχοι αυτής της ανάγνωσης της κοινωνικής οικονομίας, η σύνδεση με τις πολιτικές

καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού είναι φανερά αριστερόστροφη δεδομένου ότι συνεξετάζει ζητήματα αναδιανομής, τονίζει την αναγκαιότητα υποστήριξης αυτών των εγχειρημάτων από το κράτος (Hadjimichalis & Hudson, 2007) ή/και την αναγκαιότητα ρήξης με τις τοπικές δομές εξουσίας (Amin et al, 2002, Graefe, 2001). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν η όποια επιτυχία των εγχειρημάτων της κοινωνικής οικονομίας στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού τα φέρνει εκ των πραγμάτων σε θέση σύγκρουσης με τη συρρίκνωση της κρατικής δαπάνης για τις κοινωνικές υπηρεσίες στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης προσέγγισης.

Οι Hadjimichalis & Hudson (2007) αναφέρουν ως παράδειγμα ριζοσπαστικής κοινωνικής πολιτικής στις γραμμές της κοινωνικής οικονομίας, την Ούμπρια της Ιταλίας όπου ένα κίνημα βάσης γυναικών με στόχο την αλληλεγγύη στις μετανάστριες μουσουλμανικής και αφρικανικής καταγωγής συνετέλεσε στη δημιουργία ενός γυναικείου συνεταιρισμού. Στη συνέχεια, η κεντροαριστερή κυβέρνηση της Ούμπρια υποστήριξε οικονομικά το συνεταιρισμό και τον ενέταξε στον στρατηγικό σχεδιασμό για την ανάπτυξη της περιοχής. Η συνέργεια στη συγκεκριμένη περίπτωση οφειλόταν στην υποστήριξη του εγχειρήματος από τα συνδικάτα και την κεντροαριστερή κυβέρνηση. Διαφορετική υπήρξε η τροχιά ανάπτυξης της πορείας γυναικών ενάντια στη φτώχεια το 1995 στο Κεμπέκ (Graefe, 2001). Οι γυναικείες οργανώσεις που συμμετείχαν στην πορεία διεκδίκησαν την ανάπτυξη υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας οι οποίες θα απασχολούσαν γυναίκες προσφέροντας θέσεις σταθερής, πλήρους και ποιοτικής απασχόλησης. Μ' αυτόν τον τρόπο επιχειρούσαν να διευρύνουν το φάσμα των κοινωνικών υπηρεσιών ενώ ταυτόχρονα έθεταν στο προσκήνιο της σημασία της γυναικείας απλήρωτης εργασίας. Παρά την απήχηση του προγράμματος στην τοπική κυβέρνηση, ο Τομέας Κοινωνικής Οικονομίας που δημιουργήθηκε σε κρατικό επίπεδο πρόκρινε σταδιακά τη συνεργασία με ιδιωτικές κερδοσκοπικές εταιρίες δείχνοντας τα όρια της ειρηνικής συνεργασίας σε περίοδο περικοπών των δημοσίων δαπανών.

Μ' αυτές τις παρατηρήσεις για τη σύνδεση πολιτικών καταπολέμησης κοινωνικού αποκλεισμού με φορείς κοινωνικής οικονομίας, θα επικεντρώσουμε στην επόμενη ενότητα την ανάλυσή μας στα εγχειρήματα που κάνουν δειλά δειλά την εμφάνισή τους στην Ελλάδα της κρίσης.

5. Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία στην Ελλάδα

Ο τρίτος τομέας δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα ανεπτυγμένος στην Ελλάδα (Χρυσάκης κ.ά., 2002). Οι περισσότεροι ερευνητές που ασχολήθηκαν με επιμέρους πτυχές του πεδίου συντείνουν ότι ο τρίτος τομέας στην Ελλάδα συνεισφέρει στην απασχόληση και στην τοπική ανάπτυξη σημαντικά λιγότερο από ότι στις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ (Κοταλακίδης, 2007), η κοινωνία των πολιτών τουλάχιστον στη θεσμική της μορφή είναι αδύναμη (Σωτηρόπουλος, 2004), παρατηρείται χαμηλό ποσοστό εθελοντικής συμμετοχής (Lyberaki and Paraskevorou, 2002· Πολυζωίδης, 2006) και το κοινωνικό κεφάλαιο θεωρείται ότι είναι χαμηλό και δυσχεραίνει τις προσπάθειες ανάπτυξης (Christoforou, 2003).

Παρά την ιστορική υπανάπτυξη, σε σχέση ακόμα και με χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου που έχουν ακολουθήσει αντίστοιχη τροχιά ανάπτυξης,⁶ η τρέχουσα κρίση σε συνδυασμό με τις νέο-φιλελεύθερες επιλογές διαχείρισής της, έχει συντελέσει στην ανάπτυξη εγχειρημάτων κοινωνικής αλληλεγγύης για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού ευρύτερων στρωμάτων της κοινωνίας. Στο παρόν άρθρο, θα επικεντρωθούμε στη δημιουργία κοινωνικών ιατρείων αλληλεγγύης στην Ελλάδα. Οι λόγοι για τους οποίους επιλέξαμε τις συγκεκριμένες πρωτοβουλίες είναι πολλοί: α) εμπίπτουν ακριβώς στο πεδίο του τρίτου τομέα δεδομένου ότι σε αρκετές περιπτώσεις δημιουργούνται από ομάδες εθελοντών ή ΜΚΟ, β) στοχεύουν σε μία σημαντική πτυχή των διεργασιών κοινωνικού αποκλεισμού, αυτήν του αποκλεισμού από τις υπηρεσίες υγείας,⁷ γ) η δημιουργία των κοινωνικών ιατρείων θέτει επί τάπητος το ζήτημα της υποκατάστασης δημόσιων υπηρεσιών από φορείς του τρίτου

---

⁶ Αναφερόμαστε κυρίως στην Ιταλία, αλλά και στην Ισπανία και στην Πορτογαλία, δηλαδή χώρες που μέχρι πρότινος εντασσόμαστε στην ίδια οικογένεια καθεστώτων ευημερίας (Ferrera, 2005) ενώ πλέον έχουμε και την κοινή ιδιότητα των χωρών με τη μεγαλύτερη κρίση χρέους.

⁷ Σύμφωνα με την Έρευνα για τη Φτώχεια και τον Κοινωνικό Αποκλεισμό στο Ηνωμένο Βασίλειο (Gordon et al., 2000), ο κοινωνικός αποκλεισμός περιλαμβάνει 4 διαστάσεις: αποστέρηση η οποία μετράται ως έλλειψη υλικών πόρων, αποκλεισμός από την αγορά εργασίας που μετράται είτε ως ανεργία είτε ως κακές συνθήκες εργασίας, αποκλεισμός από κοινωνικές σχέσεις και, το πιο σημαντικό για τη δική μας ανάλυση, αποκλεισμό από υπηρεσίες (δημόσιες και ιδιωτικές).

τομέα, και δ) επιτρέπει τη συνεξέταση ζητημάτων αναγνώρισης και αναδιανομής όταν τίθενται ζητήματα θέσπισης κριτηρίων επιλογής/αποκλεισμού συγκεκριμένων ομάδων.

Μέσα από τις επαφές μας με μέλη εθελοντικών πρωτοβουλιών ιατρών, από τη συμμετοχή μας σε σχετική ημερίδα⁸ και από μία επισκόπηση στον ηλεκτρονικό τύπο, εντοπίσαμε την ύπαρξη κοινωνικών ιατρείων στο Ρέθυμνο, στη Ρόδο, στα Ιωάννινα (υπό δημιουργία), στην Πρέβεζα, στη Θεσσαλονίκη (υπό δημιουργία), στο Κιλκίς, στην Αλεξανδρούπολη καθώς και την ύπαρξη κοινωνικών φαρμακείων στα Χανιά, στην Αθήνα, στη Γλυφάδα, στο Βόλο. Τα κοινά γνωρίσματα των συγκεκριμένων πρωτοβουλιών περιλαμβάνουν: α) την πολύ πρόσφατη ίδρυσή τους,⁹ β) την αναγνώριση ότι βασική αιτία για τη δημιουργία τους είναι ο αυξανόμενος αριθμός των ανθρώπων που λόγω αναδιάρθρωσης του συστήματος υγείας δεν έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας γιατί είναι ανασφάλιστοι, γ) τη στελέχωση των δομών από εθελοντές, και δ) τη σύμπραξη μεταξύ διαφορετικών φορέων για την εξασφάλιση υποδομής, υλικών αλλά και την υποστήριξη του όλου εγχειρήματος. Σε πολλές περιπτώσεις βασικός συντελεστής της προσπάθειας είναι ο Δήμος είτε στην ακραιφνή του μορφή, είτε μέσα από τις δημοτικές επιχειρήσεις και υπηρεσίες.¹⁰

Οι ομοιότητες αυτές δεν προδικάζουν όμως ούτε την κοινή πορεία ούτε τις ίδιες αξιώσεις αναφορικά με τον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η αναγκαιότητα της δημόσιας και δωρεάν παροχής υπηρεσιών υγείας, η σημασία του εθελοντισμού, η θέσπιση κριτηρίων επιλογής και αποκλεισμού ασθενών, οι συμπράξεις με φορείς της τοπικής κοινωνίας και τέλος οι στοχεύσεις του κάθε εγχειρήματος. Ενδεικτικά, ορισμένα κοινωνικά ιατρεία θεωρούν σημαντικό ζήτημα τον κίνδυνο υποκατάστασης κρατικών υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας από εθελοντές, γεγονός που διευκολύνει το κράτος στην παρούσα συγκυρία της απόσυρσης από την κάλυψη κοινωνικών

---

⁸ Πρόκειται για την Ημερίδα του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς με τίτλο Πρακτικές αλληλεγγύης και κοινωνική οικονομία, Σάββατο 14 Μαΐου 2011, Αθήνα.

⁹ Με εξαίρεση το κοινωνικό ιατρείο Ρεθύμνου που δημιουργήθηκε το 2008, τα περισσότερα από τα υπόλοιπα εγχειρήματα έχουν ξεκινήσει μετά το 2010 και κυρίως το 2011.

¹⁰ Εμπλοκή του Δήμου παρατηρείται σε όλες τις περιπτώσεις εκτός από το Ρέθυμνο, τη Ρόδο, την Πρέβεζα και τη Θεσσαλονίκη.

αναγκών.¹¹ Εδώ ανοίγει ένα πεδίο αναστοχασμού και διερεύνησης για τον τρόπο με τον οποίο οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες θα αντιμετωπίσουν τις ανάγκες για δευτεροβάθμιες (διαγνωστικές, εργαστηριακές και επεμβατικές πράξεις) οι οποίες δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν στο πλαίσιο της πρωτοβάθμιας περίθαλψης που δύνανται να προσφέρουν. Η ύπαρξη ενός κοινωνικού ιατρείου μπορεί να λειτουργήσει είτε ως τρόπος ανάδειξης των ομάδων που στερούνται πρόσβασης σε βασικές υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας με ταυτόχρονη διεκδίκηση της κάλυψής τους από το κράτος είτε ως καταφύγιο των πλέον φτωχών για την παροχή πρωτόλειων υπηρεσιών ελλείψει κάλυψης από το κράτος. Επίσης, σε ορισμένα εγχειρήματα ο εθελοντισμός αποτελεί επιθυμητή ενώ σε άλλα εγχειρήματα αποτελεί αναγκαία κατάσταση.

Ένα άλλο ζήτημα το οποίο μπορεί να διαφοροποιήσει σημαντικά τα υπό συζήτηση εγχειρήματα και εμπίπτει άμεσα στη θεματική του παρόντος άρθρου σχετίζεται με την παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες χωρίς νομιμοποιητικά χαρτιά. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε περίοδο κρίσης η μετανάστευση γίνεται ένα από τα πλέον ακανθώδη ζητήματα υπερτονίζοντας την κοινωνική διαίρεση ανάμεσα σε γηγενείς και αλλοδαπούς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατάθεση της εμπειρίας του κοινωνικού ιατρείου Ρεθύμνου σε αυτήν την κατεύθυνση.¹² Όπως επεσήμανε χαρακτηριστικά εκπρόσωπος της σχετικής πρωτοβουλίας, το κοινωνικό ιατρείο συγκροτήθηκε για να καλύψει τις ανάγκες κυρίως των μεταναστών/τριών οι οποίοι/ες κατέφθαναν στα νοσοκομεία με εμφανή σημάδια παραμέλησης της υγείας τους (ιδίως οι έγκυες γυναίκες). Στην πορεία λειτουργίας του και καθώς άρχισαν να πλήττουν την Ελλάδα οι συνέπειες της κρίσης και της νέο-φιλελεύθερης διαχείρισής της, άρχισαν να αυξάνονται οι λήπτες υπηρεσιών υγείας από το γηγενή πληθυσμό. Επίσης, το κοινωνικό ιατρείο Θεσσαλονίκης εν πολλοίς συγκροτήθηκε στη βάση της εμπειρίας

---

¹¹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Πρωτοβουλία Υγειονομικών για τη λειτουργία Ιατρείου και Φαρμακείου Κοινωνικής Αλληλεγγύης στη Θεσσαλονίκη: «Χωρίς πρόθεση, αλλά ούτε και αυταπάτη για τη δυνατότητα υποκατάστασης του κράτους που αποσύρεται από την ευθύνη φροντίδας των κατοίκων της επικράτειάς του και έχοντας πλήρη επίγνωση των ορίων και των δυνατοτήτων της αλληλεγγύης στο χώρο της περίθαλψης, αλλά και με σταθερή την πεποίθηση πως η αλληλεγγύη και η υπεράσπιση δικαιωμάτων εκτός από διακηρυκτικό λόγο απαιτεί και συγκεκριμένες δράσεις.» (πηγή: http://athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=1282075).

¹² Ανδρέας Ξανθός, Παρέμβαση στην Ημερίδα του με τίτλο Πρακτικές αλληλεγγύης και κοινωνική οικονομία, Σάββατο 14 Μαΐου 2011, Αθήνα.

της αλληλεγγύης στους 50 μετανάστες απεργούς πείνας,¹³ Αυτά τα παραδείγματα παρουσιάζουν ενδιαφέρον γιατί καταδεικνύουν πώς μία πρωτοβουλιακή προσπάθεια αντιμετώπισης ενός τοπικού προβλήματος για μία συγκεκριμένη ομάδα στόχο μπορεί να ανοίξει το δρόμο για την κάλυψη αναγκών ευρύτερων στρωμάτων υπονομεύοντας στην πράξη την αντίληψη των κοινωνικών διαιρέσεων και της αναπαραγωγής τους.

Τέλος, τα σχήματα, ομάδες που εμπλέκονται στη δημιουργία των κοινωνικών ιατρείων είναι πολύ διαφορετικά μεταξύ τους εφόσον εκτείνονται από την Ιερά Μητρόπολη Αλεξανδρούπολης μέχρι την προαναφερθείσα ομάδα εθελοντών ιατρών αλληλέγγυων στον αγώνα των μεταναστών απεργών πείνας. Κατά συνέπεια, μερικές πρωτοβουλίες είναι περισσότερο θεσμοποιημένες σε σχέση με άλλες, γεγονός που αποτυπώνεται στην υποστήριξη που χαίρουν από τον τοπικό Δήμο και στην παραχώρηση χώρων για τη λειτουργία των κοινωνικών ιατρείων. Παρά τον μικρό αριθμό των εν λόγω εγχειρημάτων, έχει σημασία να διερευνηθεί η τροχιά ανάπτυξης που θα ακολουθήσουν σε συνάρτηση με το ιδρυτικό σχήμα που τις καθοδηγεί και τον τρόπο που αντιλαμβάνεται την παρέμβαση που επιτυγχάνει. Η συγκεκριμένη ποικιλομορφία είναι λοιπόν χαρακτηριστική της εγγενούς αμφισημίας των φορέων της κοινωνικής οικονομίας και των τρόπων που νοηματοδοτούν τον κοινωνικό αποκλεισμό και την καταπολέμησή του.

6. Αντί Επιλόγου

Σ' αυτό το άρθρο, αποσαφηνίσαμε τους όρους της αλληλέγγυας οικονομίας, κοινωνικής οικονομίας και του μη κερδοσκοπικού τομέα προσπαθώντας να καταδείξουμε ότι οι διαφορές των όρων αποτυπώνουν διαφορετικές ιστορικές, γεωγραφικές διαδρομές και ιδεολογικές τοποθετήσεις. Στη συνέχεια, αναπτύξαμε μία τυπολογία για να προσδιορίσουμε τις ιδεολογικές και πολιτικές αφετηρίες της συζήτησης γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό. Με αυτές τα αναλυτικά εργαλεία ως

---

¹³ Πρόκειται για την Πανελλαδική Απεργία Πείνας 300 μεταναστών, 250 στην Αθήνα και 50 στη Θεσσαλονίκη με στόχο τη νομιμοποίηση όλων των μεταναστών στην Ελλάδα. Η συγκεκριμένη ενέργεια απασχόλησε πολύ την κοινή γνώμη λόγω της χρήσης πανεπιστημιακών χώρων κατά την έναρξη της απεργίας στην Αθήνα και το ενδεχόμενο παρέμβασης της αστυνομίας για την απομάκρυνσή τους όσο και για τη μεγάλη διάρκεια και τους κινδύνους που συνεπαγόταν για την υγεία και τη ζωή των απεργών (Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. <http://hungerstrike300.espivblogs.net/>)

παρακαταθήκη, αναδείξαμε τη σύνδεση της κοινωνικής οικονομία με τη συζήτηση γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό αντλώντας παραδείγματα από το εξωτερικό. Στην τελευταία ενότητα, χρησιμοποιήσαμε το παράδειγμα των κοινωνικών ιατρείων που έχουν αναπτυχθεί στην Ελλάδα για να ανοίξουμε τη συζήτηση γύρω από τις δυνατότητες των πρακτικών κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας στην Ελλάδα της κρίσης.

Η τοποθέτησή μας στο ζήτημα είχε εξαρχής κριτικό χαρακτήρα με την έννοια ότι προσπάθησε να συζητήσει κριτικά τα θεωρητικά παραδείγματα και να αμφισβητήσει την άκριτη αποδοχή των υποθέσεων εργασίας στις κυρίαρχες πολιτικές. Αυτό δεν σημαίνει ότι συντασσόμαστε με μια επίσης άκριτη άρνηση των προτάσεων που φέρνουν στο προσκήνιο η θεωρία και η πραγματικότητα των φορέων της κοινωνικής οικονομίας. Θεωρούμε, αντιθέτως, ότι η όποια συζήτηση οφείλει εξαρχής να αποσαφηνίσει τα αναλυτικά εργαλεία με τα οποία προσεγγίζει το ζήτημα και τις πολιτικές της στοχεύσεις.

Η κοινωνική οικονομία μπορεί να έχει πολλές αναγνώσεις, νεοφιλελεύθερες-σοσιαλδημοκρατικές-ριζοσπαστικές (Gough et al., 2006). Αν μας ενδιαφέρει το ζήτημα της κοινωνικής οικονομίας είναι γιατί μας επιτρέπει να σκεφτούμε και να υλοποιήσουμε πρακτικές που έρχονται πιο κοντά στη δυνατότητα μιας διαφορετικής οργάνωσης της κοινωνικής ζωής. Μόνο που αυτές τις δυνατότητες δεν τις αντιλαμβανόμαστε ως μια ακόμη φωνή στην πλουραλιστική οικονομία, αλλά ως αντίθεση στις δομικές αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Moller, S., Huber, E., Stephens, J., Bradley, D. and Nielse, F. (2003). "Determinants of relative poverty in advanced capitalist economies", *American Sociological Review*, 68 (1), pp. 22-61.
- Aiken, M. (2006). "Contracting with the private sector for services: New challenges for the third sector?", An exploratory working paper, Paper presented at VSSN Day Conference, Wed 16th May 2006, South Bank University, London, available mid-June 2007 at <http://technology.open.ac.uk/cru/publicatold.htm>
- Aiken, M. (2007). "What is the role of social enterprise in finding, creating and maintaining employment for disadvantaged groups?", A social enterprise think piece for the Office of the Third Sector.
- Amin, A., Cameron, A., Hudson, R. (1999), Welfare as work? The potential of the UK social economy, *Environment and Planning*, A/31, pp. 2033-2051.
- Amin, A., Cameron, A., Hudson, R. (2002), *Placing the Social Economy*, London: Routledge.
- Byrne, D. (2005). *Social Exclusion*, 2nd Edition, Open University Press.
- Cameron, A. (2005), Geographies of welfare and exclusion: initial report, *Progress in Human Geography*, 29, pp. 194-203.
- Crowther, C. (2000). "Thinking about the 'Underclass': Towards a Political Economy of Policing", *Theoretical Criminology* 2000, 4, pp. 149-167.
- Christoforou, A. (2003). "Social capital and economic growth: The case of Greece", Paper prepared for the 1st PhD Symposium on Social Science Research in Greece of the Hellenic Observatory, European Institute, London School of Economics, Saturday, 21st of June.
- Defourny, J. (2001). "Introduction: from third sector to social enterprise", in Borzaga, C. and Defourny, J. (eds), *The Emergence of Social Enterprise*, London: Routledge.

- Evans, M. and Syrett, S. (2007). “Generating social capital: The social economy and local economic development”, *European Urban and Regional Studies*, 14, pp. 55-74.
- Ferrera, M., Matsaganis, M., and Sacchi, S. (2002), Open co-ordination against Poverty: the new EU “social inclusion process”, *Journal of European Social Policy*, 12/3, pp. 227–239.
- Fine, B. (2001). *Social Capital vs Social Theory – Political Economy and Social Science at the Turn of the Millenium*, London: Routledge.
- Fraser, N., Honneth, A. (1997), *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*, New York: Verso.
- Gorz, A. (1999), *Reclaiming Work. Beyond the Wage-Based Society* (translated by Chris Turner), Campridge: Polity Press.
- Gough, J., Eisenschitz, A. and McCulloch, A. (2006). *Spaces of Social Exclusion*, New York: Routledge.
- Graefe, P. (2001). “Whose social economy? Debating new state practices in Québec”, *Global Social Policy*, 21/1, pp. 35–58.
- Hadjimichalis, C., Hudson, R. (2007), “Rethinking Local and Regional Development. Implication for Radical Political Practice in Europe”, *European Urban and Regional Studies*, 14 (2), pp. 99–113.
- Levitas, R. (2004). «Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η νέα ντυρκεμιανή ηγεμονία», στο Πετμεζίδου, Μ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας.
- Levitas, R. (2005). *The Inclusive Society*. New York: Palgrave Macmillan.

- Lister, R. (1998), "From equality to social inclusion: New Labour and the welfare state", *Critical Social Policy*, 18, pp. 215-225.
- Lyberaki, A. and Paraskevopoulos, C. J. (2002). "Social capital measurement in Greece", OECD-ONS International Conference on Social Capital Measurement, London U.K., September 25-27.
- Marlier, E., Atkinson, A. B., Cantillon, B., Nolan, B. (2007), *The EU and Social Inclusion. Facing the challenges*, Bristol: The Policy Press.
- Monzon, J. L., Chaves, R. (2008). "The European social economy: Concept and dimensions of the third sector", *Annals of Public and Cooperative Economics*, 79 (3/4), pp. 549-577.
- Moulaert, F., Ailenei, O. (2005). "Social economy, third sector and solidarity relations: A conceptual synthesis from history to present", *Urban Studies*, 42 (11), pp. 2037-2053.
- Pantazis, C. (2000), "Introduction" in Pantazis, C and Gordon D. (eds), *Tackling inequalities. Where are we now and what can be done?*, Bristol: The Policy Press.
- Pierson, J. (2002). *Social Tackling Social Exclusion*, London: Routledge
- Salamon, L. M., Anheier, H. K. (1998). "Social origins of civil society: Explaining the nonprofit sector cross-nationally", *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 9 (3), pp. 213-248.
- Salamon, L. M., Sokolowski, S. W. and Anheier, H. K. (2000). "Social origins of civil society: An overview", Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, No 38, Baltimore: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.
- Saraceno, C. (2002), Introduction, in Saraceno, C. (ed.), *Social Assistance Dynamics in Europe. National and local poverty regimes*, Bristol: The Policy Press.

Sen, A. (2000), “Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny”, Social Development Papers, 1, Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank.

Smith, D., M. (2005), *On the Margins of Inclusion. Changing labour markets and social exclusion in London*, Bristol: The Policy Press.

Tsakoglou, P., Papadopoulos, F. (2002), “Aggregate level and determining factors of social exclusion in twelve European countries”, *Journal of European Social Policy*, 12 (30), pp. 211-225.

Woolcock, M. (1998). “Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework”, *Theory and Society*, 27, pp. 151-208.

Young, R. (1999). “Prospecting for new jobs to combat social exclusion: The Example of home-care services”, *European Urban and Regional Studies*, 6 (2), pp. 99-113.

Αδάμ, Σ., Παπαθεοδώρου, Χ. (2010), Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνικός Αποκλεισμός: Μια Κριτική Προσέγγιση, Μελέτη 8, Παρατηρητήριο Κοινωνικών, Οικονομικών, Δημοσιονομικών Εξελίξεων, Φτώχειας και Ανισοτήτων, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

Γκίντενς, Α. (1998). *Ο Τρίτος Δρόμος. Η Ανανέωση της Σοσιαλδημοκρατίας*, (μετάφραση Ανδρέας Τάκης από την αγγλική έκδοση του 1998 Anthony Giddens, *The Third Way*, Polity Press & Blackwell Publishers Ltd.), Αθήνα: Πόλις.

Κοταλακίδης, Γ. (2007). «Η κοινωνική πρόνοια στο πλαίσιο της αναδιάρθρωσης και του μετασχηματισμού του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη: Η περίπτωση των υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας στην Ελλάδα», Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Πολυζωίδης, Π. (2006). *Εθελοντισμός στην Κοινωνική Προστασία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2004). «Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Ατροφική ή αφανής», στο Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία Πολιτών*, Αθήνα: Ποταμός.

Χρυσάκης, Μ., Ζιώμας, Δ., Καραμητοπούλου, Ν. και Χατζαντώνης, Δ. (2002), *Προοπτικές Απασχόλησης στον Τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας*, Αθήνα: Σάκκουλα.

Πηγές στο Διαδίκτυο

Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Διαβούλευση για το Νομοσχέδιο για την Κοινωνική Οικονομία, <http://www.opengov.gr/minlab/?p=1765>

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Νόμος 4019/2011, Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και λοιπές διατάξεις, http://195.167.92.155/aimages/FEK_216_2011_%28N.4019_Nomos_Koinonikis_Oikonomias%29.pdf

Αυγή, 22/5/2011, Όταν η προσφορά γίνεται διεκδίκηση, <http://www.avgi.gr/ArticleActions/show.action?articleID=617864>

Κάλεσμα της Πρωτοβουλίας Υγειονομικών για τη Λειτουργία Κοινωνικού Ιατρείου στη Θεσσαλονίκη, http://athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=1282075).

Πρακτικές Αλληλεγγύης και Κοινωνική Οικονομία, Ημερίδα στο Ινστιτούτο ΝίΚΟς Πουλαντζάς, Αθήνα, 14 Μαΐου 2011, <http://nicospoulantzasinstitute.wordpress.com>

Πληροφορίες για την Απεργία Πείνας των 300 μεταναστών, <http://hungerstrike300.espivblogs.net/>